

הרב חיים ראובן רבינאביץ

הגאון רבי יוסף שאול נתנזון ז"ל

(מאה שנה לפטירתו)

א

אחרי פטירת ה"חתם סופר" וה"גודע ביהודה", לא קם פוסק שהוכר לברי-סמכא בהלכה למעשה כמו הגאון ר' יוסף שאול, רבה של לבוב. בששת כרכיו שו"ת, "שואל ומשיב" הוכנסו אלפי שאלות שהגיעו לידי מכל קצוי ארץ. בתשובה אחת הוא כותב: "בערב שבת קודש הביא לי בית הדואר חמשים וארבעה מכתבים ורק לקרות בלבד אינני מספיק ומהן תשובות נחוצות בעניני עגונה" (שואל ומשיב, ב, קנד). מפני חולשתו הוכרח לצאת למרחצאות במשך ימי הקיץ. הרופאים אסרו עליו את הקריאה וגם ספרים לא היו בידיו. בכל זאת כתב תשובות ארוכות ומפולפלות, ביתוד אם הענין היה בהיתר עגונה. השאלות הגיעו אליו מכלכותא-הודו, מצו יורק, מלונדון, ממינסק-רוסיה, מלבד מהמדינות הסמוכות כמו פולין, הונגריה ורומניה. הוא היה סיני ועוקר הרים, חריף ובקי, לא פסק פומיה מגירסא. התורה היתה שעשועיו כל ימי חייו. הוא היה בעל זכרון נפלא. כל מה שלמד היה אצלו כמונח בקופסא. הוא מזכיר בכל תשובה כמה וכמה מדברי הראשונים: הרמב"ם, הרשב"א, הר"ן, הטור והבית-יוסף, אולם — ל"אחרונים" התייחס בקרירות. "טוב לי עוללות הקדמונים מהמון דברי האחרונים" (שו"מ, א). ראוי לציין, כי בהשיבו תשובה הוא מזכיר תמיד רק את פרשת השבוע והשנה. תארי הכבוד נשמטו בתשובותיו, אך בתשובה אחת נמצאו תארי הכבוד הבאים: "עמודא דנהורא", "אור ישראל", "מאור הגולה" (שואל ומשיב, א, ז).

למרות ענוותנותו לא ביטל את עצמו וכתב הרבה פעמים ובפרט בספרו "יד שאול": "והבן, כי דברים נעימים הם", "והבן, כי הדברים נכונים הם" (בשלח); "והבן כי אמת הוא", "והבן, כי הדברים יקרים הם" (יתרו); "והבן, כי הענין נכבד מאוד, ועמוק עמוק מאוד (קרח);

„דוק היטב, כי היא הערה נפלאה בענין הזה, אשר לא דרכו בו הראשונים" (קהלת).

ב

עוד בילדותו ספג רבי יוסף שאול תורה מפי אביו הרב ר' אריה ליבוש, שהיה למדן מופלג, אך לא עשת תורתו קרדום. הוא היה סוחר גדול ותרם הרבה לצדקה. ר' יוסף שאול העריץ את אביו והביא כמה חידושי תורה ממנו בספריו. בשנת תקפ"ח התחתן בשנת החמש-עשרה, לבתו של ת"ח, איש עשיר ונכבד בשם ר' יצחק אהרן איטינגא בלבוב. החותן הבטיח לחתנו פרנסה כדי שיוכל לעסוק בתורה. אחרי פטירתו של החותן המשיכה החותנת אסתר לפרנס את משפחת חתנה ואחרי פטירתה עסקת אשתו של רבי יוסף שאול במסחר ופרנסה את בעלה. גיסו, הרב ר' מרדכי זאב איטינגא, היה למדן גדול ושני הגיסים שימשו פעולה וכתבו ביחד כמה ספרים, כמו „מפרשי הים", „מגן גבורים" וכן גם תשובות על שאלות.

בשנת תרט"ו היו בחירות לכסא הרבנות בעיר לבוב ושני הגיסים הג"ל הרב איטינגא והרב נתנון היו מועמדים. הרב רבי יוסף שאול נבחר. רבי יוסף שאול נתפרסם מהרה בתור גאון ופוסק גדול והוא גם התיר אז את אפיית המצות ע"י מכונה, מה שהתירו קודם גם חכמי אשכנז, אבל הגאון ר' שלמה קלוגר, אשר את המצות ופרסם קונטרס בשם „מודעה רבה לישראל", שכלל מכתבים מרבנים מפורסמים כמו הגאונים ר' חיים הלברשטם מצאנז ור' דב בעריש מייזיל מוורשה, שתמכו ברב קלוגר. רבי יוסף שאול פרסם קונטרס בשם „בטול מודעה" שבו הוא סותר את טענות הגאון רבי שלמה קלוגר וחבריו.

בקונטרסו מבטל הרב קלוגר כל חכמי אשכנז. נגד זלוול זה בחכמי אשכנז יצא הרב ר' צבי הירש קלישר במכתב (המגיד תרי"ח, גליון ל"ג) שבו הוא תומך בדעת הגאון ר' יוסף-שאול וגם בעל „קול אומר קרא" מחה נגד הרב ר"ש קלוגר ותמך בר' יוסף שאול (המגיד תרי"ח, גל' 14—15).

בין התומכים בר' יוסף שאול היו גם הרב ר' ישראל ליפשיץ בעל „תפארת ישראל" על המשנה, הרב ר' אברהם בנימין סופר — בנו של החתם סופר ובעל „כתב סופר", הרב ר' יעקב אטלינגר מאלטונא ועוד. רבי יוסף שאול היה איש שלום, אך בעניין אפיית המצות על

ידי מכונה יצא. מגדרו. הוא הביא מאמר חז"ל, "מפני מה גענש שאול, מפני שמחל על כבודו" (יומא כ"ג) ומפני שבזוני, הוציאוני מגדרי לדבר דברים נגד רצוני, שמעולם לא באו על לשוני" (בטול מודעה). מתשובותיו ניכר עד כמה היה מצב היהדות גם בימיו בשפל המדרגה. רב. אחד פסק, באחד שטעה והתפלל מוסף קודם תפילת שחרית, שעליו לחזור ולהתפלל כסדרו. כותב הרב ר' יוסף שאול: "מורה הרעות לא ידע ובעוונותינו הרבים התורה משתכחת בישראל, כי תפשו ולא מצאו, אוי לנו כי הם רבים עמי הארץ אשר ישבו כסאות למשפט — נהלא זהו מפורש בשולחן ערוך אורח חיים שאינו חוזר" (שואל ומשיב. נ, א, כב).

ביחוד חרה אפו על המתקנים שקמו אז באשכנז וחתרו תחת יסודות היהדות, בכמה מספריו. הוא ממטיר עליהם גחלי אש: "עינינו רואות, בעוונותינו הרבים, רבים מפריצי עמנו עוד יסתוללו בתורתנו הקדושה להראות גם לעיני העמים כל כוונתם לרע וזה (ואלה) משכילי דורנו, ה' ירחם עלינו" (דברי שאול — שבת לא). על המאמר, "כל הלועג על דברי חכמים חייב מיתה" מעיר הרב: "תוכחת מגולה לפריצי בני עמנו. שבעוונותינו הרבים מלעיגים במלאכי אלקים (דברי שאול — אגדות)".

גם בלבוב השתדלו המשכילים לשלוט על הקהילה ור' יוסף-שאול נלחם מלחמת תנופה נגדם. הם ביקשו להכניס שינויים בחינוך וגם להחליף את הבגדים המסורתיים והסתמכו על זה שהיה משה לבוש בגדי מצרים. הרב דחה את הטענה הזאת באמרו, כי משה היה בסכנה ולא הספיק להחליף את בגדיו. ומביא הרב פסוק מצפניה (א, ח): ופקדתי על השרים ועל בני תמלך ועל כל הלוֹבשים מלבוש גכרי, הוא למד תנ"ך בכל יום. בקיאותו במקרא היתה יוצאת מן הכלל. בתשובותיו הסתייע בפסוקי המקרא. אחד שאל את הרב אם מותר ליהודים לקנות בית-תפלה של נוצרים ולהפוך אותו לבית כנסת יהודי. לא רק שהתיר, אלא אומר, שזוהי מצווה לקדש שם שמים כפי דברי הנביא צפניה (ג, ט): "פי. אז אהפוך אל כל עמים שפה ברורה לקרא כולם בשם ה' לעבדו שכם אחד" (שואל ומשיב ג, עב) (ועי' בספר תולדות רבי יוסף-שאול נתנזון להרב א. י. ברומברג שהאריך בעניין פסוקי המקרא כסמך לפסקיו).

הרב הבין, כי עת לעשות לה' הגיע, כי הפרו תורתך, ולכן יסד בלבוב

חברה „שומרי שבת” וכן ישיבה שבמשך הרבה שנים היה נותן בה שיעור בתלמוד ובפוסקים. בהרבה מתשובותיו הוא מזכיר, כי בלמדנו מסכת זבחים נשאלתי דבר זה מתלמידי והרבה שאלות בספרו „שואל ומשיב” הן מתלמידיו המצוינים. בראשונה היסס להביא לדפוס את חידושי ותשובותיו, אך מפני שמצא מאמר חז”ל (יומא כ”ו) „לא משכחת צורבא מדרבנן דמורי, אלא אם בא משבט לוי” והוא היה לוי, והרי גם הש”ך והסמ”ע היו כהנים והט”ז וה”מגן אברהם” היו לויים. (הקדמה ל„שואל ומשיב” א’).

בששת הכרכים של „שואל ומשיב” כונסו יותר מאלף שאלות ותשובות. רובן הן הלכה למעשה ומקצתן — פלפולים בסוגיות הש”ס. התשובות הן ארוכות. הוא מנתח את השאלה ויורד לעומקה של ההלכה ומביא ראיות מכמה פוסקים ראשונים, יש הרבה שאלות בענין גיטין וקדושין, בענין היתר עגונות וגם בדיני משפט הנוגעים לעסקים. לרוב משתמש הרב בכוחא דהיתרא.

ג

מעניין יחסו אל האשה היהודית. בבית כנסת אחד לא היה מקום לעזרת נשים והחליטו ראשי בית הכנסת לסתור את הכותל המערבי ולתקן שם עזרת נשים. הרב מתנגד לדעה זו, מפני שאין מורידין מקדושה ולפי דעתו עזרת נשים חשובה ויש בה קדושה, מפני שהנשים חייבות בתפלה ואז המקום נעשה קדוש. אדרבא, בעזרת נשים מיוחדת רואה מצוה גדולה „כי עינינו הרואות כי בימות החורף, יראים להתפלל בפני הצנה וכל שכן שהנשים רכות וענוגות אין להן כח לעמד בקור ולא יתפללו נשים בשבתות בכלל. וראוי ונכון לעשות להם מקום מיוחד להתפלל” והרב מוסיף: „כי בעוונותינו הרבים נתפרץ העם מאוד והאנשים מזלזלים בתפלה, ואם אין נשים מחזיקות צרכי בית הכנסת ובית המדרש — לא יהיו גרות ושאר צרכי בית הכנסת וכבר אמרו חז”ל שבזכות נשים צדקניות שבדור נגאלו. ואם כן מן הראוי והנכון שנעשה להם מקום להתפלל. וכבר צוה הקב”ה את משה שיקבל מראות הצובאות (שואל ומשיב ב כב, כג כד).

נשאל הרב אם מותר לאיש צעיר לצבוע לשתור את זקנו שהלבין שמא ישמש הדבר תקדים לעבור על האסור שגבר לא ילבש שמלת אשה. הרב התיר מפני שיש לו לצעיר צער ובזיון (א, כו). לפעמים מעורר הרב

עצמן שאלות כגון: הרופא פקד עליו לשתות ארבע כוסות ממי המעיינות, אבל לא בבת אחת, האם עליו לברך ברכה על כל כוס וכוס כמו בארבע כוסות של פסח או די בברכה אחת. ומשיב הרב: בארבע כוסות של פסח יש הפסקה של קריאת ההגדה ואילו כאן השתיה היא משותפת לרפואה אחת ולכן די בברכה אחת (שואל ומשיב ה, עג).

בדבר חופה בחול המועד לא מצא הרב דרך להתיר (ב, צה). הרב נשאל אם מותר להשתמש בנרות העשויים משומן של חזיר והוא מתיר (ב, קנט). יהודי נדר חלון לבית כנסת שעשוי מצורות שונות ונראה כאילו צלם עשוי בו. הרב אומר שיש למחות, אבל לא לעשות מחלוקת, כי גדול השלום וכמו שכתוב: „חבור עצבים אפרים — הנח לו“ (הושע ח) (שואל ומשיב ד, יח). הרב נשאל אם מותר לבנות בית כנסת בשבת על ידי עכו"ם שאין להם שותפות עם יהודים. הרב מתיר מפני שיש צורך בבית כנסת ובענין שותפות הוא מביא פסוק מעזרא ד „כי לא לכם ולנו לבנות בית לאלקיננו“.

איש נתן גייר ביד אשה ובו היו עשרים קופיקות ואמר: „הרי את מקודשת“ עד אחד אמר, שלא שמע את המלה „לי“ וכן לא שמע „כדת משה וישראל“. האשה אמרה, שמעולם לא עלה בדעתה, שהוא מתכוון לקדשה. הרב פוסק, שהקדושין בטלים ומבוטלים (ג, ק). בענייני עגונה מוצא תמיד הרב דרך להתיר. בדרך כלל נטה הרב להקל; אולם יש שהחמיר מאוד. קרה מקרה, שאב לא רצה למול את בנו באומרו שגם בלי מילה יוכל הבן להיות יהודי כמו שאדם אוכל חמץ בפסח ונחשב בכל זאת כיהודי. הרב פוסק שאינה דומה אכילת חמץ בפסח למילה, שהיא יסוד ביהדות ואברהם אבינו כבר נצטווה על המילה. הרב מביא את תשובתו של עקילס לאדרינוס, שאם אין אדם נימול, אינו יכול ללמוד תורה. ואומר הרב: מי שאינו יכול ללמוד תורה ולהבין עמקי יסודותיה, אינו בכלל יהודי. ומסיים הרב: „מי שאיננו נמול — איננו יהודי“ (שואל ומשיב ב, ג סד).

ד

לפעמים משתמש הרב בהומור. רב אחד אסר על נשים לגלח את שערותיהן משום „שלא יהיה כלי גבר על אשה“ ורב שני לגלג על האיסור הזה ורב יוסף שאול כותב: על המלגלג, אני קורא: וי ס פ ר

המן לזרש, אבל ליהודי אסור לכופ את אשתו לגלח דווקא את השערות (שואל ומשיב א, סה). ישנן אצלו הרבה שאלות בענין מינקת, אם היא תוכל להינשא לפני כ"ד חודש. הרב מחמיר בזה, הוא שאל אפילו דעת רופאים, בזה שאמרו למינקת אחת, כי חלבה מזיק לתינוק, ובכל זאת פסק שעליה להמתין כ"ד חודש, כי דעת הרופאים היא אומדנא בלבד (א, כב).

מתוך השאלות אנו למדים ממה התפרנסו אז היהודים: מפיטום שוורים, משרפת יין, מחכירת קרקעות מפריצים. שאלות של הסגת גבול חוזרות בספריו. בדבר הדפסת ספרי מחברים ללא רשות המחבר, פוסק הרב שהמתבר רשאי לאסור הדפסת ספרו בכל העולם. השאלה נגעה בהדפסת ספר „פתחי תשובה" שהרבה דיינים בקשו לקנותו (א, מד). אשה אחת נטרפה דעתה ובעלה גרשה לפי היתר מאה רבנים ובינתיים מתה האשה. נשאל הרב אם על הבעל להתאבל. הרב אמר, כי הגירושין היו בעל כרחו ולא מרצונה ועל כן עליו להתאבל עליה (ד, ג, פה).

נשאל הרב על בית כנסת, שאנשים קנו בו מקומות חשובים (מזרח) ועכשיו נעשה המקום צר והחליטו לבנות בית-כנסת חדש ולמכור עוד הפעם מקומות. היו שטענו, כי יש להם חזקה על המקומות הסמוכים לכותל המזרח. הרב מסכים לטענתם, כי אמנם נשאת זכותם למקומות חשובים בבית הכנסת החדש (ב, כא).

מגיפת חלירע פקדה את העיר והרב ציווה שהחולים לא יתנהגו באבלות. אחד החולים הבריא תוך שלושים יום לפטירת אדם, שהיה מחויב להתאבל עליו. הרב פטר אותו מאבלות ומצא סיוע ביחזקאל כד, כב: „ועשיתם כאשר עשיתי" פירש רש"י: „לא תנהגו אבלות, כי אין אדם שינחם, כי כל אחד הוא אבל" (ב, עח). אשה אחת השאירה תינוק אצל אשה אחרת. בלילה בכה התינוק והאשה האכילה אותו ונשתתק. בכה התינוק עוד פעם והאשה האכילה אותו שנית. למחרת מת התינוק. הרב הציץ, כי הבעל והאשה יעשו תשובה: שהאשה לא תלבש עדייה והבעל לא ילך לאכול בסעודת מרעים במשך שנה אחת, ויתענו ביום הזכרון של התינוק (א, קעב).

אף על פי שגדול היה בהלכה לא משך הרב את ידו גם מהאגדה. בספרו „יד שאול" על התורה וחמש מגילות ואגדות חז"ל, יש דרשות שלמות לשבת תשובה, שדרש בבית הכנסת, ובהם גם פלפולים בהלכה. תוא הקדיש חלק „למוסר ותוכחת חיים". יש מוסר נאה בפירושו על

הפסוק, „וכל כלי פתוח אשר אין צמיד פתיל עליו טמא הוא“ (במדבר יט). שהפה הפתוח יפליט טומאה. ועוד אמרה נאה: „אלה מועדי ה' אשר תקראו מקרא קודש“. באספה יש לפעמים נטיה לקלקול. מסביר הרב, כי כאשר אנשים ונשים נמצאים יחד יש חשש לעבירה, לכן הדגישה התורה מקראי קודש. כן הוא מפיך מוסר מהפסוק, „אל תדברו גבוהה גבוהה, כי אל דעות ה'“. הפוקרים אומרים, כי גבוהה גבוהה הוא ה' ואיננו משגיח במה שנעשה למטה. הם מרחיקים את ה', אבל הם טועים, כי אל דעות ה' ולו נתכנו עלילות. את הפסוק „אור זרוע לצדיק“ הוא מפרש שהאור הוא נסתר וזרוע כמו החטה, שאינה נראית בתחילה אלא בסוף. כך גם אצל הצדיק האור פורץ לבסוף (דברי שאול — שבת תשובה).

הוא מפרש את הפסוק „והם (אחי יוסף) לא הכירוהו וידבר אליהם קשות“. איזה קשר יש בין שני הדברים? מפרש הדרשן, כי האחים לא הכירו את יוסף בפרצופו, כי נשתנה במשך השנים, אך יוסף חשש, שמא יכירו את קולו ולכן שנה את קולו וידבר אליהם קשות — כלומר בקול קשה. „רדוף אחרי האנשים והשגתם“. מנין ידע, שישגם? אלא דרכם של גנבים למהר בדרך מחשש שמא יתפסו. אך הוא ידע כי אלה אינם גנבים ולכן הם הולכים לדרכם לאט לאט (מקץ). „וירא את העגלות ותחי רוח יעקב“. הוא מסביר את הענין בטוב טעם: אדם פשוט מזמינים לחתונה, אך אין שולחים לו עגלה. אך לאיש נכבד שולחים עגלה יחד עם ההזמנה. יעקב חשש שאולי מזמין אותו יוסף לבוא למצרים מפני ההכרח, אך לא מרצונו. לכן, כאשר ראה את העגלות חיתה רוחו — הוא הבין כי יוסף רוצה באמת שיבוא אליו. הוא מסביר מדוע חרה אף יעקב בבניו שהכו את אנשי שכם. כי חשש שהם לא עשה את הדבר לשם שמים. הם חיכו עד שהעיר היתה בטח. לו עשו את הדבר לשם שמים, היו צריכים למסור את נפשם אפילו אם אנשי שכם היו עומדים נגדם.

„בחטאו מת (צלפחד) ובנים לא היו לו“. שואל הדרשן: איזה קשר יש בין שני הדברים האלה? והוא משיב: דתן ואבירם חלקו על משה, כי הם רצו שבניהם יהיו כהנים ולויים, אך לצלפחד לא היו בנים ולכן לא חלק על משה, אלא בחטאו מת ככל האדם. יש הרבה עיונים פסיכולוגיים בפרשו פסוקים. „ויכתוב משה את מסעיהם“ איזה צורך היה לכתוב את כל המקומות? אלא שהתורה ציוותה: „לא תוסיפון

לשוב בדרך הזה. (דברים יד, יח), היה צורך, איפוא, לציין את הדרך שלא יעברו על הצווי. פירוש מעניין נותן הרב לפסוק בתוכחה: „והתמכרתם לעבדים ולשפחות ואין קונה“ שואל הרב: הלא יש בזה נחמה ולא תוכחה? ומשיב מדוע קונה אדון עבד? — כדי שיעבוד בשבילו, אבל אתם תהיו רזים ודלי בשר, שלא יהיה לכם כח לעבוד ולכן לא יקנו אתכם, ויש בזה תוכחה (כי תבא).

„פזר נתן לאביונים, צדקתו עומדת לעד“ (תהלים קיב): ישנם אנשים שנותנים צדקה מפני שהם מטבעם פזרנים — אין כסף חשוב בעיניהם. אך אם אדם נותן צדקה לאביונים, אנו יודעים, כי צדיק הוא.

ה

רבי יוסף שאול פירש אגדות חז"ל בדרך השכל והטעם. לדוגמא: את המאמר בברכות „אני דומה כשר לפני המלך והוא כעבד לפני המלך“ הוא מפרש, כי שר לא יבוא בבקשה לפני המלך עד אשר יהיה בטוח בצדקת הנטען, אולם העבד בא ממדת הרחמים, הוא אינו טוען, אלא בוכה, אם אחד מקרוביו נמצא בסכנה. ועוד: השר ירא פן ידחה המלך את בקשתו ולכן הוא מסרב לפנות אליו בכל עת. לעבד לא איכפת אם בקשתו לא תיעשה והוא פונה מיד למלך.

גם באגדה הכניס לפעמים פלפול. נאמר במדרש איכה: „היה ירמיה הנביא מלקט עצמות, מגפפן ומנשקן ומניחן בטליתו“. שואל הרב: הלא ירמיה היה כהן ועצם מטמאה כשעורה? ומשיב הרב: שהם היו עצמות של מתי מצוה.

„כח מעשיו הגיד לעמו“ (תהלים). „מלך בשר ודם מעלים את כוונותיו. הוא מפחד שאחרים ידעו את כוונותיו ומחשבותיו, אך הקב"ה מגיד כח מעשיו אינו מפחד מאחרים. הוא שואל איך ברך יעקב את אפרים על מנשה הלא מנשה היה הבכור ומשיב כי צרף יעקב את מנשה ואפרים לבניו „כראובן ושמעון יהיו לי“ ולכן לא היה בכלל מנשה בכור. בדרשותיו לשבת תשובה מרבה הרב לדבר על חטאי הדור. העבירה הכי גדולה בעיניו היתה זו שהיהודים מתלבשים בבגדי נכרים והנשים מתקשטות בתכשיטין של זהב וכסף. מלבד, שמגרה בזה את היצר הרע, זה מעורר את שנאת הגויים החושבים, כי כל בני ישראל מלאים זהב וכסף. הוא גם הוכיח אותם על מדות ומשקלות מזויפים, ובלעג הוא אומר: „הקול קול יעקב“ — אומרים תהלים ומעמדות,

„והידים ידי עשו“ — גוזלים וחוטפים. הוא מבאר מדוע קשה עונשים של מעוותי משקלות מחטאי עריות: בעריות יש יכולת של תשובה ואלו במידות מזויפות אין תשובה, כי רבים המקופחים ואין יכולים להשיב את הגולה.

ו

הרב הבחין בביטויי השפה ובשמות נרדפים. הוא מבחין בין לשון נופלת על לשון כגון: שמחה וששון, הוא מפרש, ששמחה מרמזת על העבר ואילו ששון — על העתיד. לכן נאמר שמחה וששון ישיגו, כי שמחה קודמת לששון. פדות קודמת לגאולה. בראשונה היו היהודים צריכים מהמצרים להיפדות („ושמתי פדות בין עמי“) ואחרי כן באה הגאולה (פ' שופטים). „אני ואנכי“ — „אני“ אינני שולל את הזולת ואילו „אנכי“ מדגיש אך ורק את ה„אני“, אנכי ואין אחר עוד. לכן נאמר בעשרת הדברות „אנכי“ והוא אשר אמרו חז"ל: „אנכי מעלה אתכם מארץ מצרים“.

בהספד על אביו הרב ר' אריה לייבוש אמר כי נאמר בתלמוד: „ביום שנפטר אברהם אבינו עמדו גדולי הדור ואמרו אוי לדור שאבד מנהיגו“ (בבא בתרא טז) יש לפעמים שאדם גדול נפטר, אך אין הדור מרגיש בהעדרו, אלא אחרי עבור הרבה זמן, אך אצל אברהם הרגישו באותו היום, שמנהיג הדור נסתלק. הוא מביא גם את הפסוק: „היום ה' לוקח את אדונך“. אלישע הרגיש את האבדה תיכף. בהפרד אליהו ראה אלישע סוסי אש, אך אלה לא הסיחו את דעתו, כי „אבי אבי רכב ישראל ופרשיו“.

ירושלם עשירה השאיר לנו הרב רבי יוסף שאול ז"ל גם בהלכה וגם באגדה. תשובותיו וספריו נחשבים עד היום כנכסי צאן ברזל של היהדות וכל מורה ופוסק פונה תמיד אליהם והם מורי דרכם בפסיקה יום-יומית. מאה שנה אחרי פטירתו זכרו עוד חי וקיים אתנו תמיד.